

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.179>
УДК 94:355.018.27(4+477)«1943/1944»

Дмитро ЗАБОРІН

аспірант,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького;

керівник ВГО «Союз пошукових загонів України» (Київ, Україна)

roimenno@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6200-2760>

ТРАГЕДІЯ «ЧОРНОЇ ПІХОТИ»: ПРОБЛЕМИ СТУДІЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ 1943—1944 рр. І ПІДРАХУНКУ БЕЗПОВОРОТНИХ ВТРАТ (НА МАТЕРІАЛАХ БОГУСЛАВЩИНИ)

Проблема підрахунку реальної чисельності втрат «чорної піхоти» — осіб, мобілізованих в Україні у спрощеному порядку до Червоної армії (РСЧА) у 1943—1944 рр., попри активний інтерес до неї істориків і публіцистів, досі породжує у дискусіях політизовані, не підкріплені історичними джерелами висновки. **Метою** є презентація результатів апробації авторської методики опрацювання комплексу раніше актуалізованих і нещодавно виявлених груп масових та інших джерел, що допомагає наблизитись до розв'язання проблеми підрахунку втрат «чорної піхоти». Уточнюючи зміст цього терміна, автор пропонує корекцію й інших понять, пов'язаних із процедурою спрощеної мобілізації. **Методологія дослідження** окреслена принципами науковості, історизму, об'єктивності і системності. У ході пошуку, виявлення та відбору джерел використано методи наукової евристики, зокрема архівної, класифікації та систематизації, методика роботи з масовими джерелами. Для опрацювання актуалізованої джерельної бази використовувались загальнонаукові методи аналізу, синтезу і статистичний метод, методика критики джерел, джерелознавчого аналізу та синтезу. У процесі інтерпретації проблеми загалом та отриманих

Цитування: Заборін Д. Трагедія «чорної піхоти»: проблеми студіювання мобілізації 1943—1944 рр. і підрахунку безповоротних втрат (на матеріалах Богуславщини). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 179—193. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.179>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

даних зокрема автор спирається на історико-генетичний, історико-системний та історико-порівняльний методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в реконструкції особливостей призову 1944 р. на прикладі військовозобов'язаного населення Богуславського р-ну Київської обл. Охарактеризовано відмінності між примусовою мобілізацією та роботою «польових військкоматів». На підставі контент-аналізу списків мобілізованих установлено співвідношення між тими, хто вижив, та загиблими (зниклими безвісти), виявлено особливості «чорної піхоти» як окремої категорії мобілізованих громадян, визначено їхню фактичну чисельність у деяких селах Богуславщини за досліджуваний період. На основі документів Державного архіву Києва та Богуславського райвійськкомату показано можливість фактичного обліку тих мобілізованих, які згідно з досі поширеною думкою є необлікованими у списках втрат. Отримані дані верифіковано зі списками «Книг Пам'яті України». Репрезентований у дослідженні комплекс джерел є цілком релевантним **практичним завданням** для розробки оптимальної дослідницької стратегії вивчення чисельності, складу та втрат української «чорної піхоти» 1943—1944 рр., що відкриває перспективи подальших досліджень за цією темою.

***Ключові слова:** Друга світова війна, зниклі безвісти, «чорна піхота», 1944 р., мобілізація, військкомат, облік втрат.*

Активна фаза російсько-української війни, що розпочалась 24 лютого 2022 р., поставила українське суспільство перед необхідністю переосмислення відповідей на гострі історичні питання, зокрема про необхідність використання у бойових діях ненавченого поповнення, т. зв. «чорної піхоти» («чорносвиток»). В останні кілька десятиліть на цю тему говорять і пишуть журналісти, публіцисти та історики. І, як кожна дражлива пов'язана з війною тема, ця також не уникає надмірної політизації, жонглювання цифрами та широких узагальнень. Водночас проблема реального підрахунку втрат «чорної піхоти», як і питання аналізу особливостей мобілізаційної кампанії 1943—1944 рр. в Україні, у науковій площині досі залишаються практично невирішеними.

У сучасному вітчизняному історичному дискурсі «чорною піхотою» називають мешканців українських сіл, мобілізованих «польовими військовими комісаріатами, а фактично командирами об'єднань, з'єднань і частин у 1943—1944 рр. після звільнення Червоною армією окупованих територій» [1, С. 156]. Історична традиція, сформована у 1990-х — на початку 2000-х років, наголошує: людей, поставлених у стрій військової частини, що проходила через населений пункт, направляли в бій без будь-якого вишколу, не переодягнених в однострої, а головне — не облікованих. Унаслідок цього прізвища загиблих залишались невідомими навіть їхнім безпосереднім командирам. Як правило, таке явище розглядається на вузьких історичних прикладах боїв на Букринському та Лютиському плацдармах, а статистика втрат, що наводиться, не підкріплена документально та має доволі широкий діапазон: від 250—270 тис. осіб [2, С. 21], які загинули тільки під час звільнення Києва, до 1 млн убитих, котрі так і не встигли стати військовослужбовцями [3].

До відносно вивчених тем належать загальні питання організації та проведення військової мобілізації у період війни, зокрема й на визволених Червоною армією територіях УРСР у 1943—1944 рр. Ґрунтовному аналізу цьо-

го присвячено дослідження Л. Рибченко. Дослідниця аналізує передумови, обставини та наслідки упровадження в мобілізаційну практику Червоної армії наказу наркома оборони СРСР від 09.02.1942 № 089, що визначав спрощений порядок призову громадян на визволених від окупантів територіях [4, С. 303—317].

Але якщо брати проблему підрахунку втрат, то вони найчастіше називаються «невимірювано величезними», як зазначено в колективному дослідженні, присвяченому демографічним втратам України в роки Другої світової війни [5, С. 737]. Подібні загальні оціночні твердження присутні у працях В. Короля щодо залучення українського населення до наступальних боїв. На думку вченого, жорстокість і низький професійний рівень деяких старших офіцерів Червоної армії призводили до використання людей як «гарматного м'яса» [6, С. 16—34]. Але свої висновки дослідник обґрунтовував статистикою на рівні штатних підрозділів чисельністю від батальйону у конкретні дати наступальних операцій.

Водночас В. Король посилається на праці М. Ковалю, який стверджував, що «польовими військкоматами» в Україні було мобілізовано «всіх здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних юнаків», кількість лише яких склала приблизно чверть мільйона [7, С. 95]. Йому також належить теза про те, що питання використання чорної піхоти «так і не знайшло, на жаль, по сьогоднішній день належного висвітлення в історичній науці... через відсутність відповідних документів, які б допомогли дослідникам відтворити... ці трагічні й водночас героїчні сторінки боїв за визволення України» [8, С. 16—34].

У подібному контексті проблема «чорної піхоти» репрезентована навіть у навчальних посібниках для вищої школи, що транслюють непідтверджену даними жодних джерел цифру втрат мобілізованих цивільних, які навіть не склали військової присяги, у 250 тис. осіб [9, С. 211]. Спільною рисою більшості публікацій вітчизняних дослідників із теми, що розглядається, є розлогі цитування одних і тих самих фрагментів літературних творів В. Астаф'єва, Д. Міщенко, О. Гончара, Ю. Яновського, В. Захарченка, а також щоденника О. Довженка.

Проблема втрат «чорної піхоти», зокрема у Київській наступальній операції РСЧА, знайшла відображення й в емоційно забарвленій українській публіцистиці. Наприклад, Р. Пилявець, поставивши запитання «скільки «чорносвітників» знищив Сталін?», не відповів на нього, обмежившись висновком «вже не порохувати» [10]. На думку І. Патриляка, саме мобілізовані на залишених вермахтом територіях України «стали кісткою тієї трагічної «чорної піхоти», яка своїми тілами гатила Дніпро, переправлялася через його холодні води без плавзасобів..., а кров'ю наповнила воронки лихих придніпровських плацдармів» [11]. З цього робиться висновок, що засоби мобілізації та використання особового складу української національності у Червоній армії стали черговим злочином тоталітарної системи проти людяності [11]. Щоправда, його масштабів автори визначити не можуть [10].

Подробиці зазвичай стандартні. Так, Ю. Коломієць наголошує, що «польовий військкомат» прибував у черговий звільнений населений пункт і проводив «повну мобілізацію усіх чоловіків, які могли тримати зброю в руках», одразу ж кидаючи їх в атаку [12]. В. Гінда зазначає, що такі установи зазвичай складались зі взводу солдатів і кількох офіцерів, що забирали навіть 16—17-річних хлопців, які мали власною кров'ю «змити ганьбу перебування на окупованій території» [13]. В. Гриневич вказав на «безжалісний феномен сталінської мобілізації — військові відносились до уродженців України як до штрафників або військовополонених» [14]. На підтвердження цієї думки у документальному проєкті телеканалу «Інтер» наголошувалось, що до «чорної піхоти» «насправді» належали чотири категорії мобілізованих, зокрема направлені до штрафних частин і засуджені за кримінальні злочини, яким термін покарання був замінений на службу в армії [15].

Виходячи зі стану наукового опрацювання проблеми, мета дослідження — заповнити прогалину щодо знань про «чорну піхоту», уводячи до наукового обігу низку невідомих документів, виявлених під час роботи над громадським проєктом «Електронна Книга Пам'яті України» у фондах Державного архіву Києва і відомчих архівах районних військових комісаріатів Київщини. Значний інформативний потенціал у контексті проблеми дослідження мають документи призову 1944 р. Богуславського РВК, наочно демонструючи перебіг мобілізації, уможливають простеження завершеної у повоєнні роки процедури обліку «чорної піхоти». Спираючись на ці та інші документи, власний пошуковий досвід, ми пропонуємо уточнити зміст терміна «чорна піхота», відкоригувати інші поняття, пов'язані з процедурою спрощеної мобілізації, та методологію підрахунку безповоротних втрат відповідної категорії мобілізованих чоловіків.

Для початку констатуємо, що пропорційно стрімким темпам наступу 1943 р. зростала й кількість громадян, які підлягали призову та впродовж року займали дедалі важливіше місце у системі комплектування Червоної армії. Останні історико-статистичні дослідження, що базуються на аналізі докумен-

Таблиця 1. Розрахунок втрачених ресурсів військовозобов'язаних на тимчасово зайнятій противником території УРСР, осіб (оцінка Головупраформу РСЧА) [16]

Військові округи	Не мобілізовані 1890—1904 р. н.	Ненавчені мобілізовані 1904—1921 р. н.	Призовники 1922—1923 р. н.	Разом
Київський ОВО	1 058 631	417 681	148 862	1 625 174
Одеський ВО	644 763	108 281	60 368	813 412
Харківський ВО (без Сталінської та Воро- шиловградської обл.)	406 058	34 472	197 071	603 129
Р а з о м	2 109 452	560 434	406 301	3 041 715

тів Головного управління формування та комплектування РСЧА, демонструють чітку тенденцію: із 3 964 000 осіб, які надійшли на укомплектування діючої армії протягом 1943 р., 1 410 000 були призвані на звільнених територіях (табл. 1) [16, С. 323].

Ці ж документи переконливо підтверджують зростання кількості українців в армії. З 01 січня 1943 р. до 01 липня 1944 р., коли була звільнена вся територія УРСР, їх абсолютна чисельність зросла на 254 % — до 2 534 500 осіб [16, С. 325]. Питома вага українців була особливо високою у складі діючих фронтів, що підтверджує: вони насправді потрапляли у війська внаслідок мобілізації у прифронтівій смузі.

За даними Головного організаційного управління Генштабу РСЧА, на 01 липня 1944 р. кількість українців у складі діючих фронтів досягла 1,7 млн осіб, а питома вага становила 23,3 %. Особливо високою вона була у складі 1-го, 2-го та 3-го Українських фронтів, де співвідношення росіян та українців становило: 1,5:1; 1,2:1 та 1,75:1 відповідно. У низці армій, що вели бойові дії на території України, кількість українців в особовому складі сягала 50—80 % [17, С. 196]. До того ж, як стверджував І. Патриляк, «від 60 до 80 % щойно мобілізованих одразу ж використовували на фронті або, як писали в тогочасних документах, “освоювали на місці” [11] як “чорну піхоту”, набрану “польовими військкоматами”».

Але немає жодних підстав ставити знак рівності між вказаною установою та примусовою постановкою в стрій безпосередньо військовим підрозділом. Як зауважила у дисертаційній роботі Л. Рибченко, терміна «польовий військкомат» не зустрічаємо в жодному зі словників та енциклопедій військової справи, проте не тому, що він «був суворо заборонений у воєнній радянській історіографії» [18]. Такої організаційно-штатної одиниці в структурі армії просто не існувало, а поняття, вживане у документах воєнного періоду, не мало навіть сталого визначення.

Так, рядовий Іван Фурса з хут. Кулики Миколаївської обл. був мобілізований «військово-польовим військкоматом» 2-ї гв. армії¹. В інших випадках це могла бути «військова польова комісія», «військкомісія», «комісія уповноваженого військової ради», «польовий РВК» тощо. Наказ Ставки ВГК від 09.02.1942 № 089 покладав мобілізацію на звільнених територіях на військові ради діючих армій і постановляв негайно сформувати «запасні полки, що й мали здійснювати призов, практичний відсів та бойову підготовку цих контингентів у смузі дії своїх армій»².

Цілком логічно, що займатися призовом мали уповноважені офіцери запасного полку, що й підтверджується виявленими нами документами. Ще 1943 р., у ході наступу на Міус-фронт, командувач 2-ї гв. армії 20 липня 1943 р. видав наказ № ОУ/01660 про мобілізацію місцевого населення, в якому

¹ Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО РФ). Ф. 58. Оп. 18002. Д. 379 Л. 29.

² Там же. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 126. Л. 33, 34.

наводиться склад умовного «польового РВК». Кожному стрілецькому корпусу розпорядженням військової ради армії належать мобілізаційні групи 9 АЗСП у складі 10 осіб:

а) начальник мобгрупи (знаходиться при штабі корпусу), який керує мобілізаційною роботою;

б) уповноважені по мобілізації — по одному на кожен стрілецьку дивізію, підпорядковані начальнику групи;

в) районні коменданти — по одному при кожній дивізії для роботи з мобілізації в районах, суміжних із дивізійним районом (ділянки мехкорпусів тощо) або в дивізійному районі;

г) кавалеристи-автоматники, по одному при кожному дивізійному уповноваженому для збору призовників у населеному пункті та супроводу до розподільчого пункту 9 АЗСП³.

Цілком можливо, що така ж конструкція діяла 1944 р. у Київській обл. Акти призову в с. Киданівка Богуславського р-ну підписували голова сільради та уповноважений військової ради 27-ї армії⁴. За такими списками та листуванням Богуславського РВК із сільрадами у січні 1944 р. чітко простежуються дві хвилі призову: частину людей на порушення вимог наказу «мобілізували» військові підрозділи в ході визволення території району; інша частина пройшла через руки «польового військкомату» (табл. 2). Але вже 21 лютого 1944 р. Богуславський РВК надіслав усім сільрадам запит із приводу списків таких мобілізованих й отримав або самі списки, або пояснення щодо відсутності роботи «польових військкоматів» (про що повідомили, зокрема, Лютарська та Чайківська сільради).

На хут. Дібрівка шестеро мешканців «надійшли в розпорядження майора Лосева», тобто були поставлені в стрій військовою частиною, що проходила через село, а ще вісім осіб направлені другою хвилею в 150-й запасний стрілецький полк (ЗСП) 27 армії⁵. У с. Гути в порушення згаданого нами наказу у стрій в/ч 37366 були поставлені двоє осіб. Ще 77 осіб мобілізовані «польовою комісією» та направлені до запасного полку, що засвідчено підписами голови і секретаря сільради⁶. У селах Дешки і Тептіївка представник військової ради армії та голова сільради навіть зафіксували актом «первинний відсів» чоловічого населення: 89 мешканців Тептіївки направлені до ЗСП, семеро визнані інвалідами, 17 звільнені від служби комісією РВК, восьмеро отримали відтермінування, шестеро не підлягали призову, а трьох не мобілі-

³ Там же. Ф. 3426. Оп. 0000001. Д. 0013. Л. 166.

⁴ Список військовозобов'язаних по с. Киданівка. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=68> (дата звернення: 27.11.2022).

⁵ Список мобілізованих в хут. Дібрівка. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=39> (дата звернення: 27.11.2022).

⁶ Список військовозобов'язаних с. Гути, які мобілізовані військовою польовою комісією 02.02.1944 в 150 ЗСП. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=31> (дата звернення: 27.11.2022).

Таблиця 2. Доля мобілізованих «польовими військкоматами» у деяких селах Богуславського р-ну Київської обл. у січні 1944 р., осіб

Населений пункт	Загалом мобілізованих	Із них		
		Лишилися живими чи немає даних про загибель	Загинули, про що є відомості	Зникли безвісти 1944 р.
Бородані	88	46	22	20
Гути	78	51	17	10
Дібрівка	15	6	7	2
Дмитренки	89	58	21	10
Медвин	226	153	47	26
Тептіївка	92	64	17	11
Яцюки	72	37	21	14
Р а з о м	660	415	152	93

зували з інших причин⁷. Обидві ці хвилі взятих до діючої армії громадян завдяки військкомату були своєчасно обліковані. Серед документів РВК маємо й акти про складання військової присяги щойно прибулими в полк командами мобілізованих⁸.

В іншому випадку Медвинська сільрада надала до РВК список з 306 чоловіків 1894—1905 р. н., мобілізованих «польовим військкоматом», проте без конкретизації факту відправлення їх до ЗСП⁹. Аналіз цього списку (в якому збереглися 226 прізвищ медвинців), з використанням первинних документів військових частин з ОБД «Меморіал», бази нагороджень «Подвиг народу», списку до облікової картки меморіалу односельчанам і «Книги пам'яті» Богуславського району, виданої 1985 р., показує, що серед тих, хто зник безвісти без будь-яких даних, лише 26 осіб. Щодо решти призовників є інформація про місце їх загибелі чи поховання, або ж ці люди уціліли на війні. Наприклад, Федір Свидина 19 червня 1944 р. потрапив у полон та був звільнений¹⁰, а рядовий Федір Буря дійшов до Братислави у складі 409 сд і за штурм міста був нагороджений медаллю «За відвагу»¹¹.

⁷ Список громадян с. Тептіївки Богуславського району призовного віку з 1894—1925 рр. включно. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=0> (дата звернення: 27.11.2022).

⁸ Акт о принятии присяги от 8 февраля 1944 г. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=77> (дата звернення: 27.11.2022).

⁹ Список осіб, що підлягають мобілізації народження 1894—1925 по Медвинській сільській раді призваних польовим военкоматом. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=12> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁰ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18002. Д. 1611. Л. 56.

¹¹ Там же. Ф. 33. Оп. 717037. Д. 1545.

Решту чоловічого населення району було призвано у звичайному порядку третьою хвилею через Богуславський РВК. У лютому 1944 р. він розпочав планову роботу з проходженням медичної комісії призовниками вікових категорій 1894—1925 рр. народження, таких саме, що представлені й серед мобілізованих «польовими військкоматами»¹². До того ж особи, визнані придатними до військової служби, направлялись у той самий 150 ЗСП 27 армії¹³. Мабуть саме тому Дибенецька сільрада повідомила, що відібрані «польовою комісією» чоловіки були направлені на проходження звичайної комісії до РВК¹⁴. Ці факти дають змогу поставити під сумнів твердження про те, що практика призову «польовими комісіями» «істотно знижувала якість відбору призовників, призводила до порушень вікових, медичних та інших стандартів призову» [1, С. 165], а з «чорнопіджачників» цілеспрямовано комплектували цілі підрозділи.

Так, доля поставлених у стрій «чорносвиток» з Богуславського р-ну склалася по-різному. Мобілізований з Дібрівки Василь Пастушенко загинув у складі 33-ї сд у Латвії¹⁵, Андрій Стрілецький з 6-ї гв. сбр убитий в Угорщині¹⁶, а Тилимон Клеванський з 93-ї гв. сд помер від ран на території Румунії¹⁷. Долю їхнього земляка Григорія Клеванського встановити не вдалось. Ще двоє односельців точно залишились живими: Дмитро Ананенко (у документах записаний як «Ананьев») [19, С. 559] і Петро Митяй, який 1985 р. отримав орден Вітчизняної війни II ступеня¹⁸.

Підкреслимо, що т. зв. польовий ВК в особі уповноваженого офіцера виконував покладені на нього функції цілком законно. Натомість мобілізація військовою частиною не була роботою «польового військкомату», а була грубим порушенням процедури спрощеного призову. Саме це констатував наказ Ставки ВГК від 15.10.1943 № 0430¹⁹. Таким самим грубим порушенням були й випадки, коли «польовий ВК» не відправляв людей до запасного полку, що вже поза проблемою самого факту призову.

Попри це стройова частина будь-що фіксувала особисті дані новобранця, оформлювала складання ним присяги, червоноармійську та речову книжки, людину ставили на харчове довольство, видавали однострій і зброю. Згідно

¹² Алфавитная книга отправленных в РККА Богуславским РВК, 1944 год. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26344?image=5> (дата звернення: 27.11.2022).

¹³ Списки призыва 1944 года. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26342> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁴ Лист Дибенецької сільської ради до Богуславського РВК. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=71> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁵ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18002. Д. 1356. Л. 12.

¹⁶ Там же. Д. 1373. Л. 8.

¹⁷ Там же. Оп. 18003. Д. 2. Л. 3.

¹⁸ Наградной документ № н79 от 06.04.1985. Подвиг народа. URL: <https://podvignaroda.ru/?#id=1516810946&tab=navDetailManUbil> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁹ ЦАМО РФ. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 143. Л. 257.

з наказом НКО СРСР від 15.03.1941 № 138 з оголошенням «Положення про персональний облік втрат і поховання загиблого особового складу Червоної армії у воєнний час» та наказом заступника НКО СРСР від 12.04.1942 № 0270 «Про персональний облік безповоротних втрат на фронтах», у разі загибелі вже не цивільної особи, а військовослужбовця частина повідомляла про це безпосередньо його родині чи у військкомат за місцем мешкання. Саме так і зробив командир 737-ї сп 206-ї сд, повідомивши через РВК дружині червоноармійця Павла Лабзенка з с. Гути Богуславського р-ну, що її чоловік «зник безвісти 10 квітня 1944 р.»²⁰.

Тобто у статусі «чорнопіджачника» окрема особа перебувала лише до моменту складання військової присяги та/або оформлення документів відповідною військовою частиною. Те саме відбувалося й у партизанських загонах, де особовий склад міг носити цивільний одяг і навіть добувати собі зброю в бою, але партизанська присяга з підписанням її тексту власноруч складалась обов'язково²¹.

Отже, коли ми говоримо про «невідомі втрати чорної піхоти», завжди йдеться саме про людей, не облікованих військовою частиною чи військкоматом за місцем призову. З наведених прикладів можна зробити висновок, що такий статус не міг зберігатися довго: щоб залишитись невідомими, мобілізовані мали загинути миттєво. Якщо цього не відбувалось, командир роти складав списки особового складу, які оформлювали штаби батальйону або полку.

Однак маємо інший приклад, який на перший погляд відповідає легенді. Микола Миколенко з Медвина був поставлений у стрій безпосередньо 682 сп 202 сд 27 армії й зазнав смертельного поранення неподалік від свого села 06 березня 1944 р. Він помер від ран 17 березня в польовому шпиталі № 711, який розташовувався теж у Медвині, та був похований на місцевому кладовищі²². Проте військова частина у травні 1944 р. відправила родині солдата сповіщення про загибель²³, а Богуславський РВК, як ми вказали вище, своєчасно отримав від сільської ради інформацію про долю людини. Тож ця особа була облікована та загинула вже в статусі військовослужбовця.

Попри це до «Книги Пам'яті» Київської обл. рядового Миколенка внесено як безвісно зниклого у травні 1944 р. [20, С. 584]. І хоч його прізвище було внесене до облікової картки військового поховання зі списку шпиталю, братська могила залишалась безіменною до 2020 р., коли місцеві мешканці частково встановили меморіальні плити. Тобто «зниклим безвісти чорнопіджачником» його зробила звичайна байдужість і недбалість конкретних людей.

²⁰ Сповідання про загибель Лабзенка П.О. НМІУДСВ, фонд Миронівсько-Богуславського ОРВК. URL: <https://martyrology.org.ua/record/25845> (дата звернення: 27.11.2022).

²¹ Див.: Список бойцов Харьковського партизанського отряда ім. Хрущева, прийнявших партизанську присягу 12.10.1942 г. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 27.

²² ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. А-83627. Д. 1975.

²³ Сповідання про загибель Миколенка М.Л. Документальний фонд НМІУДСВ. URL: <https://martyrology.org.ua/record/26280> (дата звернення: 27.11.2022).

Стосовно ж «чорних свиток» як форми одягу, можемо звернутись до усного свідчення професора Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» Володимира Хільчевського, який розпочав воювати на Лютізькому плацдармі саме необмундированим і ненавченим юнаком з хутора під Бахмачем Чернігівської обл. До війська він пішов цілком добровільно, бо хотів помститися окупантам. З «польового військкомату» у Бахмачі хлопця негайно поставили у стрій маршової роти, що складалася з виписаних зі шпиталів солдатів. З нею він потрапив до передової частини, де й прийняв присягу та був переправлений на правий берег Дніпра, не пройшовши вишколу в запасному полку. За наказом № 089, це було порушенням процедури. Проте з точки зору закону він став солдатом, був облікований і відбував «священний для кожного громадянина СРСР» обов'язок [21]. Усі сучасні емоційні оцінки жодним чином не стосуються факту: цивільну особу не робить військовослужбовцем наявність або відсутність однострою.

Попри все, наведені у статті приклади мобілізації у спрощеному порядку стосуються конкретної місцевості й періоду та ілюструють ситуацію з призовом у Богуславському р-ні Київщини. В інших районах, зокрема Лівобережжя, ситуація могла бути іншою. Там дійсно можуть переважати саме ті, хто був мобілізований як «чорна піхота» та встиг загинути необлікованим, а отже безіменним, під час форсування Дніпра чи в боях на плацдармах. Проте встановити це слід не на рівні припущень, а через вивчення документів, які, на жаль, не були запитувані ані істориками, ані публіцистами, ані редакціями «Книг Пам'яті». Ці документи десятиліттями знаходились у військкоматах і через завершення термінів зберігання були частково знищені. Частину з них акумулював фонд Національного музею історії України у Другій світовій війні, де вони понад десятиліття залишаються невивченими й неопублікованими у цифровому форматі.

Так, знайдені та опубліковані нами документи Барішівського РВК дають змогу порахувати кількість тих, хто може вважатися «чорною піхотою» у цьому районі²⁴. Тобто тих мобілізованих, хто загинув чи зник безвісти восени 1943 р. або на початку 1944 р. Проте документи РВК — не єдине джерело для таких досліджень.

Важливим документом, що ілюструє фактичний облік «невідомої кількості чорносвиток», є наказ командувача Київського військового округу від 13.05.1944. У документі йшлося про те, що під час боїв частина мобілізованих військовими підрозділами та з'єднаннями чоловіків призовного віку загинула без оформлення їх мобілізації військкоматами та органами влади. Унаслідок цього родини загиблих не можуть оформити документи на право

²⁴ Документи Барышевского РВК о потерях рядового и офицерского состава. Фонд Барышевского РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26442> (дата звернення: 27.11.2022).

отримання пенсії та інших пільг²⁵. Відтак пропонувалося визнати усіх таких загиблих військовослужбовцями, а для призначення родинам пенсій необхідно було надати документи для підтвердження та отримати сповіщення про загибель встановленого зразка²⁶.

На всіх установлених таким чином осіб міські та районні військкомати мали складати поіменні списки за формою № 2/БП, затвердженою наказом заступника НКО від 04.02.1944, і надсилати їх до Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії НКО СРСР. У 1946 р., через велику кількість запитів на розшук військовослужбовців, Головний штаб сухопутних військ видав директиву № орг/4/751524 щодо проведення військкоматами подворового опитування громадян для уточнення відомостей про долю мобілізованих в роки війни [22, С. 20]. Наприклад, переліки, складені Богуславським РВК, направляли до Москви у 1946-му²⁷ та 1947 рр.²⁸ У другому випадку до поіменного списку втрат мешканців району (на 224 особи) були додані підтверджувальні документи, в основному — свідчення близьких родичів або сусідів.

Ці та подібні списки стали основою для внесення імен на пам'ятники загиблим односельчанам, споруджені у кожному українському селі, та складання «Книг Пам'яті». Методичний посібник з підготовки та видання таких книг у переліку основних джерел для пошукової роботи вказує саме книги обліку призваних і мобілізованих; алфавітні книги військкоматів з обліку загиблих військовослужбовців, призначення пенсій по втраті годувальника їхнім близьким [23, С. 10].

Отже, загальнодоступним ресурсом для підрахунку втрат «чорної піхоти» хоча б на рівні визначення порядку цифр є друковані томи «Книги Пам'яті України». Звісно ж, ці дані потребують комплексної верифікації та уточнення долі кожної людини через електронні бази даних, документи районних військкоматів і державних архівів, насамперед у фондах трофейних німецьких документів військовополонених і повоєнних фільтраційних картотек.

Висновки

Проблема підрахунку реальної чисельності втрат т. зв. «чорної піхоти» в ході стратегічної наступальної операції Червоної армії в Україні у 1943—1944 рр. залишається предметом гострих наукових дискусій, що породжують часто політизовані, не підкріплені даними історичних джерел висновки, оперуючи у даному випадку некоректною термінологією. Окреслений нами типовий джерельний комплекс і методика підрахунку безповоротних втрат дають змогу об'єктивніше оцінити перебіг мобілізації до Червоної армії у 1943—1944 рр.

²⁵ Державний архів м. Києва. Ф. Р-295с. Оп. 1в. Спр. 4. Арк. 404.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18004. Д. 559.

²⁸ Там же. Оп. 977520. Д. 782.

та кількість загиблих і зниклих безвісти мобілізованих у спрощеному порядку уродженців України, суттєво відкоригувати склад понять «чорна піхота», «польовий військкомат» тощо. Ми можемо упевнено стверджувати, що кількість тих, кого наявна історична традиція називає «чорною піхотою», є цілком обчислюваною, а по обраних селах Богуславського р-ну кількість тих, кого умовно можна віднести до цієї категорії, складає приблизно 14 %. Але навіть ця цифра потребує уточнення через пошук конкретних даних про долю кожного мобілізованого.

Проте однією з головних умов таких підрахунків є хронологічна повнота, дослідження мають охоплювати весь період дії спрощеного порядку мобілізації: від 1942-го, коли вийшов відповідний наказ, до осені 1944 р., коли фронт перейшов на територію країн Центрально-Східної Європи. Іншою вкрай важливою умовою таких досліджень є максимально прикладний характер. Вони мають допомогти повернути із забуття імена загиблих співвітчизників і реально зменшити кількість «зниклих безвісти», а не лише констатувати наявність таких осіб.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pylyavets, R. «Chorna Pikhota» yak istorychne yavyshe v roky nimetsko-radyanskoyi viyny (1941—1945 rr.). *Voyenno-istorychnyi visnyk*. 2019, 31(1) [in Ukrainian].
[Пилявец Р. «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941—1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. 31, № 1].
2. *Ukraina v Druhiy svitoviy viyni*. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Україна в Другій світовій війні. Український інститут національної пам'яті. Київ, 2015].
3. Usi khokhly — zradnyky, chym bilshe u Dnipro potorymo, tym krashche — istoryk pro taktiku Zhukova. *Radio «Svoboda»*. 06.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25160168.html> [in Ukrainian].
[Усі хохи — зрадники, чим більше у Дніпрі потопимо, тим краще — історик про тактику Жукова. *Радіо «Свобода»*. 06.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25160168.html> (дата звернення: 05.06.2022)].
4. Rybchenko, L. *Radyanski viyskovi mobilizatsiyi na terytoriyi Ukrainy 1941—1945 pp. Druha svitova viyna: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy: u 2-kh (1)*. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр. Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Кн. 1. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2010].
5. Lysenko, O., Perekhrest, O., Perekhrest, I., Irzhavska, A. *Demohrafichni vtraty Ukrainy v roky Druhoi svitovoyi viyny. Ukraina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st.* Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Київ: Наук. думка, 2011].
6. Korol, V. *Vyzvolni boi Chervonoj armii na terytorii Ukrainy (1941—1944 rr.)*. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*. 2005, 1: 16-34 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1941—1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 16—34].

7. Koval, M.V. *Ukraina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitcheznyanij viyni (1939—1945 rr.)*. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939—1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999].
8. Korol, V. *Tsina peremohy: viyskovi vtraty narodiv SRSR u roky Velykoi Vitcheznyanoi (1941-1945)*. *Istorychnyi zhurnal*. 2005, 2: 16-34 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Ціна перемоги: військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної (1941—1945 рр.). *Історичний журнал*. 2005. № 2. С. 16—34].
9. Kucher, V., Cherneha, P. *Ukraina u Druhiy svitoviy viyni (1939—1945)*. Posibnyk dlya vchytelya. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Кучер В., Чернега П. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). Посібник для вчителя. Київ: Генеза, 2004].
10. Pylyavets, R. *Chorna Pikhota. Skilky "chornosvytnykyv" znyshchiv Stalin?* *Istorychna pravda*. 16.02.2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/> [in Ukrainian].
[Пилявець Р. Чорна Піхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін? *Історична правда*. 16.02.2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/> (дата звернення: 03.06.2022)].
11. Patrylyak, I. *Kryvava osin 1943-go: Povoyenni desyatylitnya ne staly urokom dlya khvoroho suspilstva*. *Ukrainskyi tyzhden*. 06.11.2013. URL: <https://tyzhden.ua/History/93231> [in Ukrainian].
[Патриляк І. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства. *Український тиждень*. 6 листоп. 2013 р. URL: <https://tyzhden.ua/History/93231> (дата звернення: 03.06.2022)].
12. Kolomiyets, Yu. *"Chornopidzhachnyky"*. *Hvilya Desny*. 10.05.2019. URL: <http://hvilya.com/news/suspilstvo/chornopidzhachnyky.html> [in Ukrainian].
[Коломієць Ю. «Чорнопіджачники». *Хвиля Десни*. 10.05.2019. URL: <http://hvilya.com/news/suspilstvo/chornopidzhachnyky.html> (дата звернення: 04.06.2022)].
13. Hinda, V. *"Chorna pikhota" pid Kyevom 70 rokiv tomu*. 2013. *Zbruc*. 05.11.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/15> [in Ukrainian].
[Гінда В. «Чорна піхота» під Києвом 70 років тому. *Збруч*. 05.11.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/15052> (дата звернення: 01.06.2022)].
14. Grinevich, V. *Voennye mobilizatsii v Ukraine v 1943—1944 gg*. *Zerkalo nedeli*. 2005 [in Russian].
[Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943—1944 годах. *Зеркало недели*. № 34, 2—9 сент. 2005 г.].
15. Kravchyshyn, I. *"Chorna pikhota" [Black infantry]*. 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xo1KAIM5Nss> [in Ukrainian].
[Кравчишин І. «Чорна піхота». *Документальний фільм*. 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xo1KAIM5Nss> (дата звернення: 01.06.2022)].
16. Bezugolnyi, A. *Natsionalnyi sostav Krasnoy armii 1918—1945*. Istoriko-statisticheskoe issledovanie. Moscow, 2021 [in Russian].
[Безугольный А. Национальный состав Красной армии 1918—1945. Историко-статистическое исследование. Москва: Центрполиграф, 2021].
17. Berezhanskyi, V., Bryntsev, V., Horielov, V., Hrynevych, V. *Viyskove budivnytstvo v Ukraini u XX stolitti: Istorychni narys, podii, portrety*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Бережинський В.Г., Бринцев В.В., Горелов В.І., Гриневич В.А. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. Київ: Ін Юре, 2001].

18. Rybchenko, L. *Radyanski viyskovi mobilizatsii 1943 roku na terytorii Livoberezhnoi Ukrainy* (Candidate's thesis). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: дис. ... канд. іст. наук. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009].
19. Кнуха Раміати Ukrainy. *Zvutyazhysi. Kyivska obl. Vol. 2*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Книга Пам'яті України. Звитязці. Київська обл. Т. 2. Київ: Молодь, 2008].
20. Herasymov, I. (Ed.). *Кнуха Раміати Ukrainy. Kyivska obl. Vol. 1*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Книга Памяті України. Київська обл. Т. 1 / ред. І.О. Герасимов. Київ: Молодь, 1994].
21. *Zakon o vseobshchey voinskoj obyazannosti (Serp., 1939). Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR. № 32* [in Russian].
[О всеобщей воинской обязанности: Закон от 01.09.1939. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. № 32].
22. Agaфонов, N. *Nauchis Pomnit. Metodicheskiy Sbornik*. Moscow, 2018 [in Russian].
[Агафонов И.Н. Научись помнить. Методический сборник. Москва: Поисковое движение России, 2018].
23. *Organizatsionno-metodicheskie rekomendatsii po podgotovke i izdaniyu Knig pamyati*. Moscow, 1989 [in Russian].
[Организационно-методические рекомендации по подготовке и изданию Книг памяти. Москва: Редакционная коллегия Всесоюзной Книги Памяти, 1989].

Надійшла / Received 07.01.2023

Dmytro ZABORIN

Graduate Student of Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University;

Head of the "Union of Search Squads of Ukraine" (Kyiv, Ukraine)

poimmeno@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6200-2760>

THE TRAGEDY OF THE "BLACK INFANTRY":
A PROBLEMS OF STUDYING MOBILIZATION 1943—1944
AND THE CALCULATION OF IRRECOVERABLE LOSSES
(ON THE MATERIALS OF BOHUSLAVSHCHYNA)

The problem of calculating the real amount of losses among the persons who were mobilized to the Red Army in 1943—1944 in Ukraine in violation of the rules and called "black infantry" despite the active interest still gives rise to politicized discussions not supported by historical sources. **The purpose** of the article is to present the results of the author's methodology approbation for processing a complex of previously known and recently discovered documents and other sources, which allows us to approach the solution of the problem of calculating the losses of the "black infantry". Clarifying the meaning of this term, the author proposes a correction of other concepts related to the simplified military mobilization procedure. **The research methodology** is outlined by the principles of scientificity, historicism, objectivity, and systematicity. During the search, identification and selection of sources, the methods of scientific heuristics, in particular archival, classification and systematization, methods of working with mass sources were used. General scientific methods of analysis, synthesis and statistical methods, methods of source criticism, source analysis and synthesis were used to develop the updated source base. In the process of interpreting the problem in general and the obtained data in particular, the author relies on historical-genetic, historical-systemic and historical-

comparative methods. **The scientific novelty** of the study consists in the reconstruction of the features of the military draft of 1944 on the example of the population of the Bohuslav district of the Kyiv region. The differences between forced mobilization and the work of “field military commissions” are characterized. Based on the content analysis of the lists of mobilized people, the ratio between those who survived and those who died (missing) was determined, the peculiarities of the “black infantry” as a separate category of mobilized citizens were revealed, and their actual number in certain villages of Bohuslav region during the research period was determined. On the basis of the documents of the Kyiv State Archive and the Bohuslav District Military Commissariat, it is shown the possibility of actual accounting of military losses for a certain category of people which is not just “missed”. The received data was verified with the lists of the Books of Memory of Ukraine. The complex of sources represented in the study is a completely relevant practical task of calculating and clarifying the losses of the Ukrainian “black infantry” in 1943—1944.

Keywords: *World War II, missing persons, black infantry, military mobilization, military commissariat, loss accounting.*